

Utazás egy fogalom körül

Ha napjainkban a „kézműves” szót halljuk, akkor az a legkevésbé valószínű, hogy „önálló termelő tevékenységet alapjában véve gépek igénybevétele nélkül folytató iparos” jelentésben használják. Amikor az óvodákban, iskolákban kézműves szakkört hirdetnek, akkor azon többnyire kézügyességet fejlesztő gyöngyfűzést, papírhajtogatást, só-liszt gyurmázást, kukoricacsuhéból figurák formálását és más hasonlót kell érteni, s tévedés lenne arra gondolni, hogy a kovács, az esztergályos-, az ötvös- vagy éppen a borbélymesterség alapelemeit sajátítják el az arra jelentkező gyerkőcök. A kézművesbolt sem más, mint az egyéni alkotókészségnek ötleteket és szárnyakat adó tárház, illetve az ezekhez szükséges kellékek beszerzési helye. A kézművesség tehát lényegében a szabadidős tevékenység egyik szinonimája lett. Ám ezzel egyidejűleg fel-felbukkan az eredeti jelentéshez némileg hasonló, de lényegesen módosult értelemben is. Mielőtt erre kitérnék, szükséges ismertetni néhány, a szakirodalomban használatos fogalmat. *Házi munkának* nevezik a paraszti családon és gazdaságon belüli tevékenységet. Ide tartozik a használati eszközök, a gazdálkodás, lakás, bútor, viselet tárgyainak saját használatra való elkészítése, javítása, illetve pótlása. *Specialista* az a személy, aki szakképesítés nélkül bonyolultabb munkák elvégzésére, illetve irányítására alkalmas. A *háziiparos* rendszerint a saját maga által gyűjtött, vásárolt nyersanyagokból maga, illetve családtagjai segítségével, kézi erővel állítja elő termékeit a saját otthonában.

Manapság a köznyelv nemcsak egykori háziipari tevékenységeket (pl. kosárkötés), hanem hajdan a házi munkához tartozó foglalatosságot is kész idesorolni. Mi sem mutatja ezt jobban, mint az, hogy néhány éve a Magyar Kereskedelmi Iparkamara „kézműves remek” pályázatán a díjazottak között *tarhonyakészítő* is volt.

Hogy a helyzet még bonyolultabb legyen, sokat tett ezért az elmúlt évszázad, s különösen az utóbbi néhány évtized.

A 19. század utolsó harmadában a szabadversenyos kapitalizmus viszonyai között vergődő kézművesipar, illetve a háziipar felkarolására sokféle elképzelés fogalmazódott meg. A „háziipari bazár”-tól kezdve a magánvállalkozók, különféle társadalmi szervezetek és egyletek tucatja próbálta megszervezni a háziipari, illetve kézműves termelést. A 20. század első felében is folytatódtak – továbbra sem túlzott sikerrel – a gyári termékek versenye miatt kiveszőben lévő, „kihaló mesterségek” (takács, szücs, szűrszabó, festőasztalos stb.) megmentését célul tűző törekvések. Ekkortól kezdve lett mind gyakoribb, hogy egyes kézműves termékek és „népművészet” fogalma összekapcsolódott. Figyelemre méltó, hogy amikor 1929-ben megalakult az *Országos Kézműves Testület*, céljaként „a magyar kis- és kézművesipar gazdasági, társadalmi, kulturális érdekeinek” a képviselőjét jelölte meg. Ez is azt mutatja, hogy ekkoriban a kézművesipar helyett már egyre inkább a kisipar kifejezést használják, s ezeket csaknem egymás szinonimájának tekintik. E korban a „kisipar” fogalma a „nagyipar” ellentétpárja volt, s egy 1936-ban megjelent gazdaságtörténeti munka szerint ide azokat az iparágakat sorolták, „amelyek kézműves módon árut termelnek, vagyis a ma úgynevezett kisipart”.

A kommunista hatalomátvétel után az államosítási mánia közepette is sikerült a két világháború közötti háziipar-pártolást továbbvinni a *népművészeti* és *háziipari szövetkezetek* országos hálózatával. Ezekben egyaránt talált helyet a szakképzetlen háziasszony, paraszt és a régi értelemben vett kézműves.

A hagyományos paraszti társadalom megszűnésével az ideológusok a népművészet „alkotó továbbfejlesztését” kezdték hangsúlyozni. Így lett a történeti jelenségként értelmezett „népművészet” helyett egyre használatosabb a „népi iparművészet” kifejezés. S mivel az idő előre haladtával egyre több nagy múltú iparág jutott a kihaló mesterségek fázisába, egy-egy szakma utolsó mohikánjaiból ugyancsak „népi iparművészek” lettek.

A hajdani kézműves mesterségek közül azonban nem mindegyiket lehetett a *népművészet* vagy a *népi iparművészet* kategóriájába besorolni. Például a fodrászok vagy az ácsok mint kétkézi munkások mehettek az állami vagy a szövetkezeti szférába is, ám ha minden politikai és gazdasági nyomás dacára kitartottak a magánszektorban, akkor „*maszekká*” váltak. (A társadalomra nehezedő prés enyhülésével a későbbi évtizedekben a gyorsabb anyagi gyarapodás reményében többen léptek – újra – a magánvállalkozók e kategóriájába.) E tulajdonformát jelölő tág fogalmat használták többek között a kézművesekre is. Mivel az állami vagy szövetkezeti produktumokkal szemben itt voltaképpen újra arca lett egy-egy termék előállítójának, akinek a személye garancia lehetett a gondos munkavégzésre, idővel a „*maszek*” – legalábbis a nyelvi csoportok egy részében – a „*minőség*” szinonimája lett.

A magyar társadalomban 1970-es évektől megélénkült a hagyományok iránti érdeklődés. A hivatalos „*Röpülj, páva!*” népdaléneklési versenyek mellett a városi fiatalok körében hódítani kezdett – a hatalom ellenérzéseitől kísértén – a táncház-mozgalom. A „*nomád nemzedék*” értékkeresése elvezetett a hagyományos népi kultúra egyes elemeinek a felfedezéséhez, s ahhoz a törekvéshez, hogy ezeket valahogy beépítsék a modern életvitelbe. Közművelődési szakemberek ekkortól kezdtek olyan játszóházakat szervezni, amelyekben jelentős szerepet kaptak a népi játékok és hajdani foglalatosságok. Az uniformizált élet panelvilágából való kilépést jelentette, s az emberek elemi alkotásvágyának a kiélését tette lehetővé a megismerkedés azokkal a tevékenységekkel, amelyet egykor a parasztemberek házi munkaként vagy specialistaként, illetve a kézművesek hivatásszerűen folytattak: fafaragás, csuhéfonás, szövés, kézimunkázás, agyagozás (ennek voltaképpen egyfajta modernizált változata a gyermekeknek a só-liszt gyurmázás), nemezelés – és még lehetne folytatni a sort. Ezek megnevezésére használni kezdték a „*népi kézművesség*”, a „*nép kismesterségek*” kifejezést.

Ez utóbbi mára beépült a hivatalos nyelvbe is: az Országos Képzési Jegyzék szerint immár megszerezhető a képesítés ahhoz, hogy valaki a „*népijáték és kismesterségek oktatója*” lehessen. A tény örvendetes, a szóhasználat kevésbé. A tudománytörténet fintora, hogy ez a meglehetősen szerencsétlen szóalkotás éppen attól a tudóstól ered, aki már azzal is elévülhetetlen érdemeket szerzett, hogy a néprajzosok közül az elsők között hívta fel e téma kutatására a figyelmet. A teoretikus gondolkodású *Bátky Zsigmond* – mert hisz róla van szó – az *Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére* című, 1906-ban megjelent alapvető könyvecskéjében írja, hogy a „*kismesterség*” elnevezés alatt „*azokat a mesterségeket értjük, melyek a falusi ízlésnek dolgoznak, részint ezért, részint a kismesteremberek maradiságának és szegénységénél meg azoknak a nép sorából való származásuknál fogva néprajzi tekintetben fontosak. Némelyiknek munkája és szerszámai közösek a parasztházéval. Sajnos, hogy ezeket a mesterségeket idáig nem méltatták figyelemre, pedig ezekben sok nemzeti elem rejlik*”.

Egyik előadásában szellemesen és meggyőzően mutatott rá *Rózsa Miklós* a „*kismesterség*” fogalom helytelen voltára, használhatatlanságára. Érvelése szerint „*az értelmező szótár ezt a szót nem ismeri. Ismeri azonban a kismester szót. Ez olyan mester, aki önállóan, segédek nélkül, vagy csak kevés segéddel dolgozik. Ebből az következne, hogy a kismesterség kisipari tevékenység? Ha igen, akkor tárgyunk szempontjából elejthető megjelölés, mert új fogalmat nem jelöl, az iparűzésből folyó viszonyokat szabályozó jogi normákban sem használatos, s mert a kisiparos megjelölés ennél sokkal egyértelműbb. Ha viszont a kismesterség szó a mesterség szó jelentésmódosulásával, mint a művészet szinonimája jön figyelembe, akkor a kismesterség amúgy is kívül esik a kézművesipartörténeti kutatás tárgyán, mert a nagyművészeteknek tekintett építészet, szobrászat és festészet ellenében a kisebb vagy díszítőművészetek megjelölésére szolgál. Ha pedig díszítőművészet, akkor nem ipar, annak sem közgazdaságtani definíciója, sem jogi fogalma szerint. Abban az esetben pedig, ha a kismesterség szóban a mesterség ipari termelő tevékenység megjelölésére szolgál, az a kérdés vetődik fel, mikor kicsi, mikor nagy a mesterség?*”

A szakirodalomban néhol felmerült „*mesterkedés*” kifejezés esetében sem sokkal jobb a helyzet. *Fél Edit* – az egyébként immár klasszikusnak számító – a Hartáról írott könyve *Mesterkedés* fejezetében például a tényleges iparosokkal együtt tárgyalta az ezermestereken kívül a *kuruzslókat* is.

Napjainkból három példa a kézművesség fogalmának különböző értelmezésére.

Az Ipartestületek Országos Szövetsége (IPOSZ) a természetes anyagokat felhasználó, tevékenységüket alapvetően kézzel végző, egyedi vagy kis sorozatú, népművészeti vagy iparművészeti jellegű termékeket előállító kézművesek, a kihalófélben lévő szakmák, mesterségek felkarolása érdekében hozta létre 1993-ban „A Magyar Kézművességért Alapítvány”-t. Több mint egy évtizedes működésük arról tanúskodik, hogy amikor ők a kézművességről beszélnek, akkor ahhoz kimondatlanul is hozzá tartozik a *művészi* jelző. Ehhez hasonló, bár némileg tágabb kört ölel magába – hiszen egy kötélverő vagy egy zsúptető készítő esetében a munkájuk eredménye nem az önmagáért való esztétikumot célozza – a hivatalosan a népi iparművészet címkéje alá sorolt kézműves tevékenységek. A népi iparművészettel kapcsolatos állami feladatokról szóló 2004. május 28-án kelt 114. számú kormányrendelet felhatalmazása alapján a nemzeti kulturális örökség minisztere 12/2004. számú végrehajtási rendeletének melléklete 44 olyan foglalkozási ágat nevezett meg, amelynek művelője pályázhat a „népi iparművész” címre. Így voltaképpen a következők tekintendők népi és művészi kézművességnek: bocskorkészítő, bográn, bőrműves, cserépkályha- és kemencekészítő, csipkekészítő, csizmadia, csuhéfonó, faműves, fafaragó, faszobrász, fazekas, festett bútor-készítő, fonott bútor-készítő, gyertyamártó, gyékényfonó, gyöngyfüző, halászhaló-készítő, hímestojás-festő, hímző, kalapos, kádár, kékfestő, késes, kosárfonó, kovács, kötélverő, mézeskalács-készítő, nemez készítő, nép hangszer készítő, népi játék-készítő, népviseleti babakészítő, népi ékszer-készítő, papucskészítő, paszományos és gombkötő, pintér, rézműves, szalmafonó, szíjgyártó-nyerges, szűcs, szűrrátét-készítő, szövő, viselet-készítő, tetőfedő: nádazó, faszindely-, zsúptető-készítő. A gazdasági kamarákról szóló 1994 évi 16. törvény szövege ennél lényegesen tágabb körre terjeszti ki a fogalmat: a kőművestől a hegesztőn és a harangöntőn át a tűzzománc- és dísz tárgykészítőig összesen 221 szakmát és tevékenységet sorolt a kézművesség körébe. (Jóllehet, 1999-ben hatályon kívül helyezték e listát, azonban gyakorlatilag a Kamarák számára továbbra is zsinórmértékül szolgál.)

Amikor a kézművesipar történetének magyar kutatói 1972-ben megrendezték az első szimpóziumukat, az egyik kiemelt téma a használandó fogalom meghatározása volt. Vitaindító előadásában *Vörös Károly* azt hangsúlyozta, hogy a „*kutatás tárgyának elvileg a kézművesipar egészére ki kell terjednie*”, ebbe értve minden olyan ipari tevékenységet, amelynek termelése gőz, robbanómotor vagy elektromosság által gépi mozgatóerő igénybevétele nélkül, kizárólag kisüzemi, azaz még az egyszerű tőkés kooperációt is megelőző üzemformákban történt. A téma másik előadója az iparjogtörténet avatott kutatója, *Rózsa Miklós* volt. Felhívta rá a figyelmet, hogy a jogi szabályozások az iparral szemben a *rendszeresség*, az *állandóság*, valamint a *keresetszerűség* kívánalmait támasztották. Kiemelte: „*amíg az ipar közgazdaságtani definíciója a termelési tevékenységen, **produkción** nyugodott, az iparnak a kapitalizmuskori magyar törvények szerinti fogalma központjában a **quaestus adta kereseti gyarapodás állt**”*. Az ipar jogi fogalmába olyan tevékenységek is beletartoztak, amelyek nem anyagi termékek előállításával foglalkoztak, hanem közgazdaságtanilag szolgáltatásnak minősülő munka elsődleges vagy kizárólagos kifejtéséből álltak (pl. borbély, kéményseprő). Etimológiai magyarázatok alapulvételel úgy vélte, hogy a kézművesipar-történeti kutatás tárgyának meghatározásánál kiinduló pontként helyes elfogadni, hogy a *kézművesipar* szó „*azon ipari termelő tevékenység jelölésére szolgál, amelyet kézi erővel, kézi szerszámokkal végeznek, gépek nélkül, mégpedig – megszorítóan meghatározva: – elemi erővel hajtott gépek nélkül*”.

Rózsa azon véleményét, mely szerint csak az elemi erő alkalmazása nélkül dolgozó iparágak munkáját tartja vizsgálандónak, hozzászólásában már *Domonkos Ottó* is bírálta. Mint rámutatott, az egyes iparágak gyakorlását és a termékek körét illetően nincs lényeges különbség a céhes világ kézműipara és a kapitalizmusban kialakult kisipar között.

Érdeemes egy kis nyelvészeti kitérőt tenni. Az alapjában véve kézi munkával történő termelő tevékenység megjelölésére a német nyelv a *Handwerk* szót használja, ezzel szemben a magyar az ilyen jellegű termelésnek két fázisát – voltaképpen technológiai szintjét – tudja megkülönböztetni a kézműipar, illetve a kisipar kifejezéssel. Míg a 20. századig a német nyelvterületen a *Handwerk* és a mindenfajta hasznot hozó tevékenységre – így a kereskedelemre is – vonatkozó *Gewerbe* szó között éles volt a jelentésbeli különbség, addig napjainkra már számottevően csökkent, úgy, hogy a *Handwerk* fogalmának megnőtt a terjedelme, s így fordíthatjuk akár kisiparnak is. (Hasonló történt szocializmus időszakában a *hivatalos* nyelv részéről a magyar kisipar kifejezéssel is: egy *tulajdonformát*, a magánszektorba tartozó kisipart és a kiskereskedelmet jelölt.)

Jómagam célszerűnek látom a kézművesség fogalmának egy *szűkebb* és egy *tágabb* jelentésű megkülönböztetését. A kézművesipar-történet tágabban vett érdeklődési körébe az önálló jellegű ház körüli munka és a gyáripar *közötti* széles átmeneti sáv tartozik. Tehát az alkalmi specialistától (pl. nádverő) az időszakonként különféle háziipari termékeket (fakanál, gyékényszőnyeg stb.) előállítókon át a rendszeresen, keresetszerűen folytatott kézműves-kisipari mesterségekig, akiknél (a specialistától és a háziparostól eltérően) a megélhetést már alapvetően ez a szaktudásuk biztosítja. A *szűkebb* vizsgálódások tárgyát az utóbbiak, az *önálló* termelő tevékenységet kifejtők, illetve bizonyos fajta szolgáltatásokat hivatásosan gyakorlók: az úgynevezett kézművesek, illetve kisiparosok alkotják. Őket a manufaktúrákban vagy gyárakban csak egy-egy részműveletet végző betanított munkásoktól nemcsak az a lényeges körülmény különbözteti meg, hogy képesek az előállított termék valamennyi munkafázisát saját maguk is elvégezni, hanem az is, hogy át tudják látni a termelés egész folyamatát. Így van ez akkor is, ha esetleg egy nagyobb műhelyben szakosodnak egy-egy részfolyamat ellátására.

Ha közgazdasági fogalmakkal kívánjuk körülírni, hogy mi tekinthető a kézművesipar-történeti kutatások szűkebben vett tárgyának, akkor kézművesség fogalmát így lehet meghatározni: *az agrárszektor, valamint a megtermelt javak fogyasztóhoz való eljuttatását végző ágazatok kivételével az olyan önálló termelő tevékenység – ideértve az emberi szükségleteket kielégítő egyéb anyagi jellegű szolgáltatásokat is –, amelyben a munkát végzők átlátják a termelés egész folyamatát, annak bármelyik mozzanatát el tudják végezni, s amelynél az elsajátított szakismeret és kézi megformálás, nem pedig a gépi munka az elsődleges, ahol nem a tömegtermelés, hanem az egyedi vagy legfeljebb kis szériában előállított termék a jellemző.* Ha a kutatások tárgyát tágabb értelemben kívánjuk megadni, akkor a termelőtevékenység jellemzésénél az *önálló* kitételel el kell hagynunk.

Ennél a szabatos, ám emiatt bizony nehézkes definíciónál jobban megvilágítja kézművesség mibenlétét, ha szembeállítjuk a gyári termeléssel, a gépet kezelő munkás munkájával.

A gép megszünteti a közvetlen kapcsolatot a kéz és a mű között, vagyis magát az alkotást, amely sohasem a mennyiséget, hanem egyedül a minőséget tartja egyedül szükségesnek. Márpedig az alkotás az, amely kedvet ad a tevékenységhez, s amely egyúttal felelőssé is tesz a műért. Ha a kézműves helyét a gép és annak kezelője veszi át, akkor az ember elidegenedik a műtől: már nem ő művel, hanem a gép termel. A munkás csak kiszolgálója a gépnek. Ahogy *Bogdán István* szemléletesen fogalmaz, „*a munkálódás elveszítette közvetlenül tapasztalható örömét és értelmét, és a munka áttekinthetőségét is elrabolta. A kézművesmester műve egészét ismerte és uralta is, ha a szükség úgy hozta, az egész folyamatot el tudta végezni. A munkás folyamatrészt ismer, egy alkatrész csupán a termék létrehozásának bonyolult műveletében. Egy világ választja el a kézművestől*”.

A kézművesség fogalma körül problémákat tovább bonyolítja, hogy olykor meglehetősen nehéz meghúzni a határvonalat a mivesen megformált iparos munka és a művészi alkotás között.

E vázlatos áttekintés is jelzi, nem könnyű megtalálni a közös nevezőt mindazoknak, akik napjainkban a „kézművességet” ügyét fontosnak tartják. De azért meg lehetne próbálni.

SZULOVSKY János

(Megjelent: *Az irodalom visszavág. Irodalmi és kritikai folyóirat*, 25-26. szám, 2005 tél 86-90.)